

Allegory of Voluntary Death in *Mawlavi's Masnavi*

Malek Shoei*

Department of Persian Language and Literature, Ilam branch, Islamic Azad University, Ilam, Iran

Seyyed Reza Mousavinia

Department of English, Tehran Central Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Soraya Lorestani Abdoli

Education teacher in Badrah city, Ilam, Iran.

Extended Abstract

1. Introduction

Death has long preoccupied the minds of human beings, especially mystics and religious scholars. This concern has led them, through the power of insight, to explore the depths of death and to develop a distinct perspective toward it. For instance, a mystic like Rumi considers the fear of death a mistaken notion and likens it to fleeing from the opportunity to visit God. He believes that death corresponds to the quality of one's life.

*Corresponding Author: malek_sh73@yahoo.com

How to Cite: Shoei, M., Mousavinia, R., Lorestani Abdoli, S. (2025). Allegory of Voluntary Death in *Mawlavi's Masnavi*. *Mysticism in Persian Literature*, Vol. 4, No. 7, 149. 188. doi: [10.22054/msil.2025.82538.1152](https://doi.org/10.22054/msil.2025.82538.1152)

Rumi's most beautiful and profound discourse on death pertains to the idea of voluntary death before the inevitable physical death. From his point of view, voluntary death is equivalent to achieving victory in the greater jihad (jihad al-akbar).

This study examines Rumi's indirect references and allegories regarding voluntary death throughout the six volumes of The Masnavi-ye Ma'navi. It also analyzes specific tales in which the dominant theme is voluntary death, such as "The Merchant and His Parrot," "The Story of the Supreme Leader," and "The Arab Who Brought a Gift," among others

Research Question(s)

The research questions of this study are as follows:

- What is voluntary death (mowt-e ekhtiyari) in Rumi's Masnavi?
- What are the instances of voluntary death (fana) and subsistence through God (baqa' bi-Allah) in the Masnavi?
- What are the mystical and material allegories of voluntary death in the Masnavi?

The answers to these questions aim to elucidate the scope and comprehensiveness of voluntary death as presented in Rumi's Masnavi

2. Literature Review

Many books and articles have been written about the theme of death in Rumi's works. Some of them include:

Hakimeh Kohsari, Masoud Mahdian, and Maliheh Mahdavi (2023), in their article "Strategies for Combatting the Lower Self with Emphasis

on the Concepts of Voluntary Death and Annihilation (A Comparative Study of Rumi and Attar's Perspectives)";

Masoud Hasanpour, Alireza Yousefi, and Fariba Haqqani (2019), in "An Analysis of the Position of Death in Rumi's Thought and Existential Philosophy and Its Implications";

Abbas Keymanesh (2012), in "Death Before Death";

Morteza Fallahi (2008), in the article "Three Perspectives on Death in Persian Literature" published in the Research Journal of Persian Language and Literature, where he discusses the views of Rumi, Khayyam, and Saadi;

Maryam Sharif-Nasab (2007), in "The Story of Soul-Satiation: Examining the Opposition Between Life and Death in Rumi's Thought";

Tahmineh Ataei (2007), in "The Conflict of Death and Life in the Masnavi";

Seyyed Mohammad Akram (2003), in "Rumi's Perspective on Death"; and the book *Death and Immortality from Rumi's Perspective* by Kazem Bazafkan.

However, none of these works have specifically examined or illustrated the examples and allegories of voluntary death in the Masnavi.

3. Methodology

This study employs a qualitative content analysis approach to examine the theme of voluntary death in Rumi's Masnavi. Data collection was conducted through documentary and library-based research. The statistical population consists of the six volumes of Rumi's Masnavi,

and the research samples are those parts of the text that directly or indirectly refer to voluntary death.

4. Results

One of the central concerns and mysteries occupying the human mind and soul is the phenomenon of death. Throughout literary, philosophical, artistic works, and across various cultures, different perceptions of death have emerged.

Islamic mystics and Sufis have identified multiple levels of death, viewing it as the beginning of a new life, where union with the Eternal Beloved is achieved.

Rumi is among the poets who have frequently addressed this theme. He distinguishes between two types of death: compulsory death and voluntary death. Voluntary death refers to detachment from worldly attachments and the killing of the commanding self (*nafs ammara*), which leads to true life, perfection, and salvation. Rumi not only does not flee from death but moves toward it eagerly and with certainty.

This attitude is evident throughout his works, especially the *Masnavi*, and few poets can match his profound embrace of death. Thus, Rumi's view of death is inherently mystical.

The first notable point in examining Rumi's meditation on death is the influence of religious teachings. Drawing upon Quranic verses such as: > "So repent to your Creator and kill yourselves. That is best for you in the sight of your Creator." (Qur'an, 2:54),

and Hadiths like: > "Hold yourselves accountable before you are held accountable, and weigh yourselves before you are weighed, and die before you die") *Al-Manhaj al-Qawi*, Vol. 4, p. 313, cited in Foruzanfar, 2006: 370 (Rumi articulates the foundations of voluntary

death through diverse and subtle allegories to facilitate better understanding for the audience.

At times, Rumi directly refers to voluntary death in stories such as "The Arab Bringing Water as a Gift to the Commander of the Faithful," "The Story of the Supreme Leader," and "The Tale of the Pool and the Three Fish."

At other times, he invokes figures like the Prophet Muhammad (PBUH), Imam Ali (AS), and Mansur Hallaj as role models of voluntary death.

Moreover, in the *Masnavi*, voluntary death is indirectly symbolized by metaphors such as light, the water of life, treasure, gold, divine gifts, divine bounty, the ocean of divine secrets, love, the heavenly soul, immortality, poverty (*faqr*), annihilation in God (*fana fi Allah*), and the touchstone.

Rumi portrays the blessings of this kind of death as protection from punishment, liberation, and union of the soul with God, comparing it to the essence versus the husk. Through paradoxical expressions such as "death without dying" and "leaflessness with flourishing," he endeavors to demonstrate to the reader that voluntary death is not a path to annihilation but rather a means of attaining perfection and a gateway to ultimate freedom.

5. Conclusion

Voluntary death, also known as intentional death, transformative death, mystical annihilation (*fana*), second birth, or death before death, is attainable through the transformation of human traits, renunciation of material appearances, and a progressive journey of spiritual perfection.

Voluntary death does not signify annihilation; rather, it refers to *fana fi Allah* (annihilation in God), where one attains subsistence (*baqa*) to

the extent of one's annihilation. However, not every form of annihilation leads to subsistence.

In the Masnavi, poverty (faqr) and fana fi Allah are symbolized through metaphors such as the ocean of divine secrets, love, the heavenly soul, light, the water of life, immortality, freedom, protection from torment, and a source of spiritual perfection.

Those who choose voluntary death do not experience the ordinary transition of the soul at the time of natural death.

Keywords: Rumi, spiritual masnavi, optional death Annihilation, God's survival and metaphor.

— دو فصلنامه علمی - تخصصی عرفان پژوهی در ادبیات —

دوره ۴، شماره ۷، بهار و تابستان ۱۴۰۴، ۱۴۹-۱۸۸

msil. atu. ac. ir

DOI: [10.22054/msil.2025.82538.1152](https://doi.org/10.22054/msil.2025.82538.1152)

تمثیل مرگ اختیاری در مثنوی مولوی

مالک شعاعی *

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد ایلام، دانشگاه آزاد اسلامی، ایلام، ایران

سیدرضا موسوی نیا

استادیار گروه زبان انگلیسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

ثریا لرستانی عبدلی

آموزگار آموزش و پرورش شهرستان بدره، ایلام، ایران

چکیده

بحث مرگ یکی از مهم‌ترین بنیان‌های فکری مولوی است که با عناوین گوناگونی مطرح شده است. او سعادت انسان‌ها را در تزکیه نفس و مرگ رذایل پیش از اجل مسمی می‌داند. مولوی معتقد است کسانی که مرگ ارادی برگزینند انتقال روح هنگام مرگ طبیعی ندارند زیرا پیش از مرگ، روح آنان به خاطر تحصیل حاصل در عالم قدس جای دارد. او در کتاب مثنوی، شخصیت‌هایی همچون پیامبر اسلام (ص) و حضرت علی (ع) را بهترین الگو برای طریق موت ارادی می‌داند و نه تنها مرگ اختیاری را منافی نابودی دانسته بلکه به تبیین تکاملی آن به عنوان سنگ محک، ابزار تحول و غنیمت الهی پرداخته با عناوینی مانند: آب حیات، دریای اسرار الهی، عشق، نور، آزادی، گنج، هدیه‌ی الهی، جاودانگی، تولد دوم، مرگ بی‌مرگی، برگ بی‌برگی، منادی وحدت، فقر و فنای فی الله و... از آن یاد کرده مراتب کمال آن در انا الحق حلاج دیده است. این مقاله به شیوه تحلیلی-توصیفی، نکات ظریف و عالمانه و نگرش تمثیلی مولانا به مرگ اختیاری که خاص عارفان و واصلان است، بررسی کرده است. جامعه آماری پژوهش کتاب مثنوی مولوی و نمونه‌های آماری بخش‌هایی از کتاب مذکور است که به مرگ اختیاری اشاره کرده است. روش گردآوری اطلاعات اسنادی و کتابخانه‌ای است. پاسخ پرسش این تحقیق، رسیدن به مصادیق تمثیلی مرگ اختیاری در مثنوی است.

واژگان کلیدی: مولانا، مثنوی معنوی، مرگ اختیاری، فنا، بقاء بالله و تمثیل.

* نویسنده مسئول: malek_sh73@yahoo.com

۱. مقدمه

مرگ از جمله اسراری است که ذهن انسان‌ها به‌ویژه عارفان و عالمان دینی را به خود مشغول کرده است. این امر باعث شده آنان به نیروی بصیرت خویش، ژرفای مرگ را کاوش کنند و نگرشی متفاوت نسبت به مرگ داشته باشند تا جایی که عارفی چون مولوی، ترس از مرگ را تلقی اشتباه و رمیدن از جانان می‌داند و باید «همچو مُستسقی ... مرگ جو» بود. او معتقد است «ترس از مرگ ترس از خود است. مرگ هر کس هم‌رنگ اوست ... نوع زندگی و مرگ شخص نیز بازتاب ضمیر و دل آدمی است» (داراب‌پور، ۱۳۹۰: ۱۵۶). از این رو، مرگ، متناسب با کیفیت زندگی انسان‌هاست. از نگاه مولوی مرگ آینه‌ای تمام‌نما است:

پیش دشمن دشمن و بر دوست دوست	مرگ هر یک ای پسر هم‌رنگ اوست
پیش ترگی آینه را خوش رنگی است	پیش ترگی آینه هم رنگی است
آن که می‌ترسی ز مرگ اندر فرار	آن ز خود ترسانی ای جان هوش دار

(مولوی، ۱۳۸۰: ۳/۸۷۸)

زیباترین و ژرف‌ترین سخن جلال‌الدین بلخی در باب مرگ، مربوط به مرگ ارادی پیش از مرگ اجباری حسب «حَاسِبُوا أَعْمَالَكُمْ قَبْلَ أَنْ تُحَاسَبُوا وَ زِنُوا أَنْفُسَكُمْ قَبْلَ أَنْ تُوزَنُوا وَ مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا» (المنهج القوی، جلد ۴: ۳۱۳ به نقل از فروزانفر، ۱۳۸۵: ۳۷۰) است. حصول مرگ اختیاری، همان پیروزی در جهاد اکبر است «عن الإمام علی علیه‌السلام، إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ بَعَثَ سَرِيَّةً، فَلَمَّا رَجَعُوا قَالَ: مَرْحَبًا بِقَوْمٍ قَضَوْا الْجِهَادَ الْأَصْغَرَ وَ بَقِيَ عَلَيْهِمُ الْجِهَادُ الْأَكْبَرُ. قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! وَ مَا الْجِهَادُ الْأَكْبَرُ؟ قَالَ: جِهَادُ النَّفْسِ. وَ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: أَفْضَلُ الْجِهَادِ مَنْ جَاهَدَ نَفْسَهُ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْهِ» (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۳۷۷). مولوی نیز بدین سخن تمسک جسته با لف و نشری مشوش، نماد اعلای جهاد اکبر را حضرت علی (ع) و جهاد اصغر را رستم دستان معرفی کرده‌است:

این جهاد اکبرست آن اصغرست هر دو کار رستمست و حیدرست
(همان: ۱۰۳۹/۵)

از نظر وی، اسارت امیال بدترین نوع مرگ است.

پس عزا بر خود کنید ای خفتگان زان که بدمرگی این خواب گران
(همان: ۲۴۷/۶)

در غزلیات هم گفته است:

گمان مبر که مرا درد این جهان باشد	به روز مرگ چو تابوت من روان باشد
به یوغ دیو درافتی دریغ آن باشد	برای من مگری و مگو «دریغ دریغ»
مرا وصال و ملاقات آن زمان باشد	جنازه‌ام چو ببینی مگو «فراق فراق»
که گور پرده جمعیت جنان باشد	مرا به گور سپاری مگو «وداع وداع»
غروب شمس و قمر را چرا زیان باشد	فروشدن چو بدیدی برآمدن بنگر

(مولوی، ۱۳۸۹: ۸۱۲)

در این پژوهش، اشارات و تمثیلات غیرمستقیم مولوی به مرگ اختیاری در شش دفتر مثنوی معنوی تبیین شده است. همچنین حکایت‌هایی که مضمون غالب آن موت ارادی است و به صورت مستقیم بدین موضوع پرداخته‌اند، نظیر *بازرگان و طوطی*، داستان صدر جهان، هدیه بردن عرب و ... تحلیل شده است.

۲. پیشینه پژوهش

کتب و مقالات بسیاری درباره مرگ در آثار مولوی انجام شده است؛ برخی از آن‌ها عبارتند از: مقاله حکیمه کهساری و همکاران (۱۴۰۲) با عنوان «راهکارهای مقابله با نفس با تأکید بر دو مفهوم مرگ اختیاری و فنا (بررسی تطبیقی دیدگاه‌های مولوی و عطار)، مقاله مسعود حسن پور و همکاران (۱۳۹۸) با عنوان «واکاوی جایگاه مرگ در اندیشه مولانا

و فلسفه وجودی و دلالت‌های برآمده از این دو دیدگاه»، مقاله عباس کی‌منش (۱۳۹۱) با عنوان «مرگ پیش از مرگ»، مقاله مرتضی فلاحی (۱۳۸۷) با عنوان «سه نگاه به مرگ در ادبیات فارسی»، مقاله مریم شریف‌نسب (۱۳۸۶) با عنوان «حکایت جان‌سیری بررسی تقابل مرگ و زندگی در دیدگاه مولانا»، مقاله تهمینه عطایی (۱۳۸۶) با عنوان «تقابل مرگ و زندگی در مثنوی»، مقاله سیدمحمد اکرم (۱۳۸۲) با عنوان «مرگ از نظر مولوی» و کتاب *مرگ و جاودانگی از دیدگاه مولوی نوشته کاظم بازافکن* (۱۳۹۹) و... که هیچ‌کدام مصادیق و تمثیلات مرگ اختیاری در مثنوی را تشریح نکرده‌اند.

۳. انواع مرگ

برای مرگ انواع مختلفی بیان شده است؛ «در قرآن مجید به دو نوع مرگ اشاره شده است: - اجل مسمی (طبیعی و محتوم): که همان عمر طبیعی موجودات است.

- اجل معلق (اخترامی، مبهم و غیرحتمی): چنان نیست که هر پدیده‌ای از این عمر طبیعی بهره بگیرد و چه بسا عوامل شکننده، آن را از طی این راه باز دارد و در نیمه راه مرگ فرارسد این نوع از اجل را اجل معلق (غیرحتمی) می‌نامند» (سبحانی، ۱۳۸۳: ۳۱۵-۳۱۴).

در جای دیگر، مرگ به دو دسته آسان و دشوار تقسیم شده است:

- مردن آسان برای مؤمنان صالح است: ﴿تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌ وَأَعَدَّ لَهُمْ أَجْرًا كَرِيمًا﴾^۱، ﴿أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً﴾^۲ و ﴿سَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَ يَوْمَ يَمُوتُ وَ يَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا﴾^۳.

- مردن دشوار، نصیب گناهکاران و کافران می‌گردد: ﴿فَكَيْفَ إِذَا تَوَفَّتْهُمُ الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَ أَدْبَارَهُمْ﴾^۴ و ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَ الْمَلَائِكَةُ بَاسِطُوا أَيْدِيَهُمْ أَخْرِجُوا أَنفُسَكُمُ الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا﴾^۵.

۱. سورة احزاب، آیه ۴۴

۲. سورة فجر، آیه ۲۷ و ۲۸

۳. سورة مریم، آیه ۱۵

۴. سورة محمد، آیه ۲۷

۵. سورة احزاب، آیه ۹۳

شیخ محمود شبستری به سه نوع مرگ معتقد بوده است:

سه گونه نوع انسان را ممات است یکی هر لحظه وان بر حسب ذات است
دو دیگر زان ممات اختیاری است سیم مردن مر او را اضطراری است
(لاهیجی، ۱۳۷۴: ۵۰۲)

در قرآن به صورت مستقیم به مرگ اختیاری اشاره نشده است، اما در آیات مختلف از جمله: ﴿لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ﴾^۱ و... به این اصل اشاره شده است. از این رو، در این باره نظرهای مختلفی مطرح شده است، اما در مشرب مولانا، مرگ دو نوع است: مرگ اجباری و مرگ اختیاری.

مرگ اجباری یا طبیعی، همان باطل شدن قوت حیوانی و حرارت غریزی است (لغت نامه، ذیل مرگ). این مرگ برای انسان و حیوان یکسان است. در مثنوی گاه از مرگ به این مفهوم یاد شده است: به تعبیر مولانا، زندگی حاصل آشتی اضداد است و مرگ هنگامی به وجود می آید که این تعادل از میان برود:

زندگانی آشتی ضدّهاست مرگ آن کاندل میان شان جنگ خاست
لطف حق این شیر را و گور الف دادست این دو ضد دور را
(مولوی، ۱۳۸۰: ۴۲۴/۱)

۳-۱. تعریف مرگ اختیاری

مرگ اختیاری یا موت ارادی، مرگ تبدیلی، فنای عرفانی، ولادت دوم یا مرگ پیش از مرگ، «از خود گذشتگی و تسلیم شدن پیش اراده مشیت حق تعالی و به عبارت دیگر از خویش رستن و به حق پیوستن یا از خود مردن و به حیات الهی زنده شدن است» (همایی، ۱۳۸۵: ۷۸۷) که با تبدیل خلق و خوی انسانی و اعراض از ظواهر مادی و سیر استکمالی قابل حصول است.

۱. سورة آل عمران، آیه ۹۲

در گلشن راز آمده است: «مرگ اختیاری عبارت از قلع و قمع هوای نفس و اعراض از لذات جسمانی و مشتهیات نفسانی و مقتضیات طبیعت و شهوات است» (حلبی، ۱۳۸۵: ۸۵۷). نجم‌الدین رازی مرگ اختیاری را «قطع تعلق روح از صفات قالب به اختیار» (رازی، ۱۳۷۹: ۲۷) دانسته است.

مرگ پیش از مرگ امن است ای فتی این چنین فرموده مارا مصطفی
گفت: موتوا کلکم من قبل أن یأتی الموت تموتوا بالفتن
(مولوی، ۱۳۸۰: ۴۲۴/۱)

«منظور عرفا از مرگ اختیاری (ارادی)، رها کردن همه تعلقات و وابستگی‌های مادی و کسب استقلال ارادی نسبت به بدن و فنای در خداوند متعال در همان دوران زندگی طبیعی است. احادیثی چون «موتوا قبل ان تموتوا» (بمیرید پیش از آنکه به مرگ اضطراری بمیرید) می‌تواند اشاره به همین مفهوم باشد (سلیمانی، ۱۳۸۶: ۸۴).

مرگ اختیاری به معنی نابودی نیست، بلکه فنای فی‌الله است. انسان با غلبه بر دیو هوای نفس و سلوک الی‌الله به تهذیب درون و اخلاق می‌رسد؛ برخی از عارفان، مرگ از انانیت و نفسانیات را قیامت صغری یا قیامت وسطی گفته‌اند:

«مرگ اختیاری همان حیات حقیقی است در لباس مرگ، اما اگر بدان نرسیم گرچه به ظاهر زنده‌ایم و نفس می‌کشیم ولی در واقع مرده‌ایم» (مولوی، ۱۳۷۲: ۴۱۳۵/۵).
ای خنک آن را که پیش از مرگ مرد یعنی او از اصل این رز بوی برد
(مولوی، ۱۳۸۰: ۴۰۵/۴)

«اهل سلوک و آنان که خود را ملزم به ترک تعلقات می‌دانند، بارها این مرگ را تجربه می‌کنند و به قول وی صوفیان از صد جهت فانی می‌شوند» (مولوی، ۱۳۷۲: ۱۵۴۴/۶ - ۱۵۴۳).

۳-۱-۱. انواع مرگ اختیاری

عارفان مرگ اختیاری را به چهار دسته تقسیم کرده‌اند:

الف- مرگ سرخ و آن جنگ با نفس است که به «جهاد اکبر» موسوم است و به آن «موت جامع» نیز می‌گویند.

ب- مرگ سفید که گرسنگی است؛ زیرا تحمل گرسنگی باطن را نورانی می‌سازد و دل را سفید می‌گرداند.

ج- مرگ سبز که زهدورزی و ساده‌پوشی یا پوشیدن لباس پینه‌زده است تا زندگی به آن سبز شود و با قناعت ممکن می‌شود.

د- مرگ سیاه که به دوش کشیدن رنج و ملامت خلق است (رودگر، ۱۳۸۶: ۱۱۶).
ملاهادی سبزواری در دیوانش این چهار مرگ اختیاری را به این صورت منظوم ساخته است:

موت ابیض که هست جوع و عطش	در ریاضات با شروط رشاد ...
موت اخضر مرقع اندوزیست	در زئی چون دراعه زهاد ...
موت اسود که شد بلای سیاه	احتمال ملامت است و عناد ...
موت احمر که رنگ خون آرد	باشد این‌جا خلاف نفس و جهاد

(سبزواری، ۱۳۷۷: ۵۹۵)

۴. مولانا و مرگ

طلب مرگ گاهی برای گریز از مشکلات است چنین امری از نظر فقهی نه تنها با کمال توأم نیست، بلکه جزء گناهان کبیره است و در احادیث به امتناع از آن «لَا تَتَمَنَّ الْمَوْتَ» دعوت شده است مولانا بدین موضوع هم اشاره کرده است:

بلکه خواهان اجل چون طفل، شیر نه ز رنجی که تو را دارد اسیر
(مولوی، ۱۳۸۰: ۷۱۹/۴)

همچنین کسی که مرگ را عدم می‌داند صاحب عقل جزیی یا عقل کاذب‌اند و این عقل موجب می‌شود تا حقایق اشیاء وارونه جلوه کند. از نظر او، صاحبان عقل جزیی از

مرگ می‌هراسند اما آنان که به تعبیر قرآن دارای عقول کامل‌اند ﴿وَاتَّقُونَ يَا أُولِيَ الْأَلْبَابِ﴾^۱ بیمی از مرگ ندارند:

مرگ آشامان ز عشقش زنده‌اند دل ز جان و آب جان برکنده‌اند
(همان: ۱۱۴۳/۵)

عقل لرزان از اجل و آن عشق شوخ سنگ کی ترسد ز باران چون کلوخ
(همان: ۱۱۴۴/۵)

بنابراین، مرگ از نگاه کاملان، یکی از مراحل زندگی و انتقال از عالم پست به عالم بالاست. مرگ، عروج است و جسم چون به صدف می‌ماند که گوهر ارزشمند جان را در خود جای داده‌است؛ از این رو، با حدوث مرگ، گوهر جان خارج می‌شود و صدف، خوار و بی‌ارزش خواهد شد، اما گوهر جان از آسیب بری است:

کس نیابد بر دل ایشان ظفر بر صدف آید ضرر نه بر گهر
(همان: ۱۰۰۲/۱)

«مولانا و یارانش، خود را «أبناء السرور» (فرزندان شادی) می‌دانستند که نگاه‌شان به مرگ طبیعی، نگاهی حزن‌آلود نبود. چنان‌که به شیخ صلاح‌الدین زرکوب وصیت کرد که پیکرش را به آیین سوگ تشییع نکنند، بلکه جشن و سماع برپا دارند؛ زیرا رفتن به سوی محبوب و پیوستن به او و کوچ از سرای فانی دنیا موجب شادمانی است نه سوگ و ماتم» (سلطان‌ولد، ۱۳۷۶: ۱۱۲).

مولانا (به نقل از افلاکی) در تشییع پیکر یارانش آیین رقص و سماع برپا داشت «و این فعل نامعهود او، قشریان را برمی‌انگیخت و چون به او اعتراض می‌کردند که این چه بدعتی است؟ پاسخ می‌داد که قاریان قرآن در پیشاپیش مرده نشان می‌دهند که این مرده، مؤمن

۱. سورة بقره، آیه ۱۹۷

تمثیل مرگ اختیاری در مثنوی مولوی | شعاعی و همکاران | ۱۶۳

بوده‌است، اما اهل سماع گواهی می‌دهند که این مرده، هم مؤمن بوده است هم عاشق (افلاکی، ۱۳۶۲، ۱: ۲۳۳).

میا بی‌دف به گور من برادر که در بزم خدا غمگین نشاید
(مولوی، ۱۳۸۶: ۱/۳۷۰)

مولوی می‌گوید: تشییع کنندگان در هنگام دفن میت برخود باید عزرا کنند نه بر مرده:

برای من مگری و مگو «دریغ دریغ» به یوغ دیو درافتی دریغ آن باشد
(همان: ۴۴۹)

مولانا به دو شیوه در مثنوی به مرگ اختیاری اشاره کرده است که در ادامه تشریح می‌شود.

۴-۱. اشارات مستقیم مولانا به مرگ اختیاری در حکایت‌های مثنوی

مولوی گاه در مثنوی با آوردن موضوعی مانند: «تفسیر قوله علیه‌السلام موتوا قبل ان تموتوا بمیرای دوست پیش از مرگ اگر می‌زندگی خواهی/ کی ادریس از چنین مردن بهشتی گشت پیش از ما» در دفتر ششم به صورت مستقیم به این موضوع پرداخته است:

جان بسی کندی و اندر پرده‌ای زانک مردن اصل بد ناورده‌ای
(همان: ۲۲۶/۶)

بهر این گفت آن رسول خوش‌پیام رمز موتوا قبل موت یا کرام
همچنان که مرده‌ام من قبل موت زان طرف آورده‌ام این صیت و صوت
(همان: ۲۳۶)

مولانا در سراسر مثنوی در قالب داستان‌ها و تمثیل‌های گوناگون به بیان مرگ اختیاری پرداخته‌است، اما در کتاب مثنوی، حکایت‌هایی به چشم می‌آید که بن‌مایه موت ارادی از محورهای اساسی داستان است چنان‌که:

- در قصه *بازرگان و طوطی*، انسان تا از خود فانی نشود و از خویشتن نمیرد رهایی برایش ممکن نیست و تنها با مرگ قبل از مرگ به اوج بی‌نیازی خواهد رسید:

معنی مردن ز طوطی بد نیاز در نیاز و فقر خود را مرده ساز
(همان: ۴۴۹)

- در داستان تمثیلی *هدیه بردن عرب، سبوی آب برای امیر المؤمنین*، انسان برای رهایی باید جان را عاشقانه به محبوبش بسپارد و با تمام استطاعت و از سر اخلاص در این وادی وارد شود.

آب باران است ما را در سبو ملکت و سرمایه اسباب تو
هین سبوی آب را بردار و رو هدیه ساز و پیش شاهنشاه شو
گو که ما را غیر این اسباب نیست در مفازه هیچ به زین آب نیست
(همان: ۷۹۹/۱)

- مولانا در حکایت *صدر جهان* نیز مرگ اختیاری را تشریح کرده است. در این داستان، فقری که بسیار می‌کوشید تا از عطای صدر جهان بی‌بهره نماند، خود را همچون مرده‌ای در نمد پیچاند و کنار راه نهاد، خواجه پاره‌ای زر بر روی نمد انداخت، فقیر زر را برگرفت و خطاب به خواجه گفت: دیدی آخر زر را از تو بستدم. خواجه جواب داد تا نمردی «از جناب ما نبردی هیچ جود». مولانا از ظاهر این قصه به این نتیجه می‌رسد که در رسیدن به «موتوا قبل ان تموتوا»، هیچ نیرنگی جز مردن و از خود رستن کارساز نیست. «مولانا در داستان *صدر جهان* قصد دارد سرّ مرگ پیش از مرگ را بر ملا سازد و نشان دهد تا سالک از خودی خود نمیرد و با مرگ ارادی از تعلقات دنیوی و ماسوی‌الله دست بردارد راه به دوست نمی‌برد» (خدایاری، ۱۳۹۵: ۶۱):

گفت لیکن تا نمردی ای عنود از جناب من نبردی هیچ جود
سر موتوا قبل موت این بود کز پس مردن غنیمت‌ها رسد
غیر مردن هیچ فرهنگی دگر در نگیرد با خدا ای حيله‌گر

یک عنایت به ز صد گون اجتهاد جهد را خوف است از صد گون فساد
و آن عنایت هست موقوف ملمات تجربه کردند این راه را ثقات
بلکه مرگش بی عنایت نیز نیست بی عنایت هان و هان جایی مایست
(مولوی، ۱۳۸۰: ۹۹۲/۶ - ۹)

- مولوی در «قصه آن آبگیر و صیادان و آن سه ماهی» مرگ اختیاری را مایه رهایی از صیاد نفس، زبونی شیطان و شادی درون می‌داند:

لیک زان نندیشم و بر خود زخم خویشتن را این زمان مرده کنم
پس برآرم اشکم خود بر زبر پشت زیر و می‌روم بر آب بر
می‌روم بر وی چنانک خس رود نی به سباحی چنان که کس رود
مرده گردم خویش بسپارم به آب مرگ پیش از مرگ امنست از عذاب
مرگ پیش از مرگ امنست ای فتی این چنین فرمود ما را مصطفی
گفت موتوا کلکم من قبل ان یاتى الموت تموتوا بالفتن
هم‌چنان مرد و شکم بالا فکند آب می‌بردش نشیب و گه بلند
هریکی زان قاصدان بس غصه برد که دریغا ماهی بهتر بمرد
شاد می‌شد او کز آن گفت دریغ پیش رفت این بازیسم رستم ز تیغ
(همان: ۶۵۸/۴ - ۶۵۷)

گذشته از مثنوی در احوال مولوی نیز شواهدی بر این امر می‌توان دید؛ از جمله بر اساس سخن افلاکی «در دیدار با قطب‌الدین شیرازی (۶۳۴-۷۱۰ هـ ق) از وی سؤال می‌کند که «طریقت شما چیست» پاسخ می‌دهد «راه ما مردن است و نقد خود به آسمان بردن. تا نمیری، نرسی» چنان که صدر جهان گفت: تا نمردی، نبردی» (فروزانفر، ۱۳۷۳: ۵۹۲).

۴-۲. اشارات غیرمستقیم و تمثیل‌های مرگ اختیاری در مثنوی

استفاده از تمثیل، پیشینه قرآنی دارد: ﴿وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ﴾^۱. مولوی برای پرورش معانی، روشن ساختن ماهیت امور، محسوس ساختن مبانی معقول، طرح الگوهای مطلوب و... از تمثیل و تشبیهات مختلف برای تبیین مرگ اختیاری در کتاب مثنوی استفاده کرده است. مولانا با ظرفیت چند لایه تمثیل و گستره ارتباط آن با اسطوره، سمبل، صور خیال (مجاز، استعار، تشبیه، ایهام و...) آگاه بوده و از انواع تمثیل‌های دینی، تاریخی، رمزی، اخلاقی و... برای کمال کلام منظوم خویش بهره برده است که در ادامه به مهم‌ترین این تمثیل‌ها با محور مرگ اختیاری اشاره می‌شود.

۴-۲-۱. توسل به شخصیت‌های دینی و عرفانی

مولوی با تمسک به آیات قرآن نظیر ﴿وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ﴾^۲ و...، شخصیت‌های دینی و واصلان به حق را نماد مطلوبی در بیان مقاصد معنوی خود دانسته برای تبیین بهتر مرگ اختیاری به پیامبران، ائمه، عارفان و واصلان بدین وادی اشاره کرده است که برخی از آنان عبارتند از:

۴-۲-۱-۱. پیامبر اسلام (ص)

حضرت رسول (ص) کامل‌ترین الگوی کمال برای نوع بشر است: ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا﴾^۳. در عرفان عملی، پیامبر خاتم در بین انبیا سرآمد شده و مولوی از این ظرفیت عظیم عرفانی غافل نبوده و برای درک معنی مرگ اختیاری به سیره و کلام آن حضرت تأسی نموده است:

۱. سوره زمر، آیه ۲۷

۲. سوره انبیاء، آیه ۷۳

۳. سوره احزاب، آیه ۲۱

بهر این گفت آن رسول خوش پیام رمز موتوا قبل موتِ یا کرام
همچنان من مرده‌ام من قبل موت زان طرف آورده‌ام این صیت و صوت
پس قیامت شو قیامت را ببین دیدن هر چیز را شرط است این
(مولوی، ۱۳۸۰: ۶/۲۳۶)

زادهٔ ثانی است احمد در جهان صد قیامت بود او اندر عیان
(همان: ۲۳۵)

۴-۲-۱-۲. حضرت علی (ع)

عزیزالدین نسفی گفته است: «بدان که انبیا و اولیا را پیش از موت طبیعی موت دیگری هست از جهت اینکه ایشان به موت ارادی پیش از موت طبیعی می‌میرند» (نسفی، ۱۳۷۹: ۱۰۷). مولوی با اشاره به حدیثی از حضرت رسول (ص) که فرموده است: «من أراد ان یری میت یمشی علی الارض فالینظر الی علی بن ابی طالب» (حسینی تهرانی، ۱۳۸۹: ۷۴) چنین سروده است:

مصطفی زین گفت کای اسرارجو مرده را خواهی که بینی زنده تو
می‌رود چون زندگان بر خاکدان مرده و جانش شده بر آسمان
جانش را این دم به بالا مسکنیست گر بمیرد روح او را نقل نیست
زانک پیش از مرگ او کردست نقل این بمردن فهم آید نه به عقل
نقل باشد نه چو نقل جان عام هم‌چو نقلی از مقامی تا مقام
(مولوی، ۱۳۸۷: ۶/۲۳۳ - ۲۳۲)

در حدیث حضرت رسول (ص) و سخن مولوی به این نکته اشاره شده که پیامبر (ص) موت اختیاری اکمل واصلان، حضرت علی (ع) را دیده و بدان شهادت داد و با وجود مبارک حضرت علی (ع) مرگ اختیاری قابل درک و تفسیر دانسته‌اند. نکتهٔ بدیع دیگر در

ابیات بالا «گر بمیرد روح او را نقل نیست»؛ زیرا در موت اختیاری، حقیقت وجود در عالم معنا با این مرگ متمکن شده است.

در نهج‌البلاغه آمده است: «وَاللَّهِ لَأَبْنُ أَبِي طَالِبٍ أَنَسُ بِالْمَوْتِ مِنَ الطُّفْلِ بِثَدْيِ أُمِّهِ؛ سوگند به خدا آنس و علاقه فرزند ابی طالب به مرگ در راه خدا از علاقه طفل به پستان مادر بیشتر است» (نهج‌البلاغه، ۱۳۸۳: ۳۳-۳۲).

۴-۲-۱-۳. منصور حلاج

اگر برای مرگ اختیاری مراتبی تصور کرد، کمال مرگ اختیاری «اناالحق» است؛ «قول حلاج، صدای حق بود که از خود فانی شده به مقام شهود و بقا رسیده بود که صدای او، انعکاس صدای حق بود و از خودی در وجود او نشانی نمانده بود، همچنان که در قول «سبحانی ما اعظم شأنی» بایزید که صدای او انعکاس صدای حق بود در نای وجود بایزید و بایزیدی در میان نه» (زرین کوب، ۱۳۷۲؛ ۵۱۳).

بود انا الحق در لب منصور نور بود اناالله در لب فرعون زور
(مولوی، ۱۳۸۰: ۱۱۷/۲)

گفت فرعونی اناالحق گشت پشت گفت منصوری اناالحق و برست
(همان: ۵۵۸/۵)

۴-۲-۲. تمثیل‌های عرفانی

۴-۲-۲-۱. فقر و فناء فی الله

فناء فی الله، مهم‌ترین مبحث عرفان عملی و مقصد نهایی سلوک است: «موت قبل از موت هم در نزد مولانا تعبیری است از آنچه صوفیه فنا می‌خوانند و تحقق معنی فقر و نیل به صفوت و صفا را جز با آن ممکن نشمرند» (زرین کوب، ۱۳۶۸: ۴۰۲).

مرده است از خود شده زنده به رب زان بود اسرار حقش در دو لب
(مولوی، ۱۳۸۰: ۸۶۱/۳)

مرده از یک روست فانی در گزند صوفیان از صد جهت فانی شدند
مرگ یک فعل است و این سیصد هزار هر یکی را خون بهایی بی شمار
(همان: ۴۳۶/۶)

مرگ تبدیلی، ﴿يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ﴾^۱ است:

چون ز مرده زنده بیرون می کشد هر که مرده گشت او دارد رشد
چون ز زنده مرده بیرون می کند نفس زنده سوی مرگی می تند
مرده شو تا مخرج الحی الصمد زنده ای زین مرده بیرون آورد
(همان: ۱۶۹/۵ - ۱۶۸)

۴-۲-۲-۲. دریای اسرار الهی

درباره دریای می گویند: «دریا به سبب عظمت و زیبایی هایی که در طبیعت دارد در تقابل با خاک و خشکی، مستعد پذیرش مفاهیم با ارزش و والاست و معمولاً استعاره از عالم غیب و معناست؛ آنجا که محل سیر جانهاست. علاوه بر آن طیفی از معانی عرفانی که دارای بار معنایی مثبت است و با لطف و صفا و روحانیت ارتباط دارد، مانند جان، عشق، مستی، معرفت و اسرار الهی و... پیرامون کلمه دریای تنیده می شود» (آقا حسینی و معینی فرد، ۱۳۸۹: ۳). مولوی در حکایت ماجرای نحوی و کشتیان و حکایت آبگیر و صیادان و آن سه ماهی، سپردن [خود به] دریا و نجات از آن را تنها برای کسانی ممکن دانسته که از نفسانیات و اوصاف یشری بمرزدند:

آب دریا مرده را بر سر نهد ور بود زنده ز دریا کی رهد
چون بمردی تو ز اوصاف بشر بحر اسرار نهد بر فرق سر
(مولوی، ۱۳۸۰: ۸۳۴/۱)

مرده گردم خویش بسپارم به آب مرگ پیش از مرگ امنست از عذاب
(همان: ۶۵۷/۴)

۴-۲-۲-۳. عشق

عشق، مشوق و ملازم مرگ تبدیلی است؛ «شوق به اتصال، عارف را به وصال پیش از وصال و مرگ پیش از مرگ دعوت می‌کند» (صادقی، ۱۳۹۰: ۶۰). مولوی بین عشق و مرگ رابطه‌ی نزدیک می‌بیند:

ای حیات عاشقان در مردگی دل نیابی جز که در دل بردگی
(مولوی، ۱۳۸۰: ۵۵۴/۱)

«عشق چون مرگ آدمی را از هستی نازل و از پای‌بندی رها کرده سپس به جانب بقای حقیقی رهنمون می‌شود» (عطایی، ۱۳۸۶: ۱۱۱).

گر بریزد خون من آن دوست‌رو پای‌کوبان جان برافشانم بر او
(همان: ۹۸۴/۳)

در دفتر اول مثنوی، «قصه‌ی آن کس کی در یاری بکوفت از درون گفت: کیست؟ گفت منم گفت چون تو تویی در نمی‌گشایم هیچ کس را از یاران نمی‌شناسم که او من باشد» مرگ پیش از مرگ چون با عشق عجین است فناکننده‌ی وجود موهوم و منافی انانیت و دویی است:

آن یکی آمد در یاری بزد	گفت یارش کیستی ای معتمد
گفت من گفتش برو هنگام نیست	بر چنین خوانی مقام خام نیست ...
رفت آن مسکین و سالی در سفر	در فراق دوست سوزید از شرر
پخته گشت آن سوخته پس باز گشت	باز گرد خانه‌ی همباز گشت
حلقه زد بر در به صد ترس و ادب	تا بنجهد بی‌ادب لفظی ز لب

انگ زد یارش که بر در کیست آن گفت بر در هم توی ای دلستان
گفت اکنون چون منی ای من در آ نیست گنجایی دو من را در سرا
(همان: ۸۹۱/۱ - ۸۹۰)

۴-۲-۲-۴. جان آسمانی

مصطفی زین گفت کای اسرارجو مرده را خواهی که بینی زنده تو
می رود چون زندگان بر خاکدان مرده و جانش شده بر آسمان
جانش را این دم به بالا مسکنیست گر بمیرد روح او را نقل نیست
زانک پیش از مرگ او کردست نقل این بمردن فهم آید نه به عقل
نقل باشد نه چو نقل جان عام هم چو نقلی از مقامی تا مقام
(مولوی، ۱۳۸۷: ۶/۲۳۳ - ۲۳۲)

۴-۲-۲-۵. نور

نور از هر دو بُعد تجربی و انتزاعی در خور توجه است و در تعریف آن آمده است: «نور حقیقتی است که به ذات خود ظاهر باشد و غیر را هم ظاهر سازد» (ابن منظور، ۱۴۱۴، جلد ۱۴: ۳۲۱). از این رو، بسیاری از حقایق معنوی موسوم به نور گشته است. عظمت این واژه چنان است در قرآن مجید حتی از خداوند با نام «نور» یاد شود: ﴿اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾!

نور، مرز گذار است؛ به عبارت دیگر، نور تمایزدهنده مؤمن و کافر و بهشتی و دوزخی است:

نه چنان مرگی که در گوری روی مرگ تبدلی که در نوری روی
(مولوی، ۱۳۸۰: ۶/۲۳۱)

بنابراین، نور در مثنوی گاه تمثیلی برای خداگونگی در قالب لفظ مرگ اختیاری است.

۶-۲-۲-۴. زر و هدیه الهی

در بیت زیر به این اصل اساسی اشاره دارد که مرگ پیش از مرگ به صاحب‌دلان و اصحاب راز تعلق دارد «تُحَفَّهَ الْمُؤْمِنِ الْمَوْتُ» (جامع صغیر، جلد ۱: ۱۲۹ به نقل از فروزانفر، ۱۳۸۵: ۳۷۷)؛ آنان چون زر خالصی هستند که از هر محکی، سربلند است:

مرگ تن هدیه است بر اصحاب راز زر خالص را چه نقصان است گاز
(مولوی، ۱۳۸۰: ۴۹۲/۴)

۷-۲-۲-۴. آب حیات

مولانا گاه مرگ اختیاری را آب حیات می‌داند؛ آبی که «در آثار صوفیان به صورت آب زندگی یا آب زندگانی و حیوان و آب خضر هم آمده است. آبی است که به زعم قدما در ظلمات در انتهای دنیای مسکون جای دارد ... در اساطیر آمده است که ذوالقرنین برای یافتن آن چشمه به ظلمات رفت، اما نتوانست بدان دست یابد، اما خضر که وزیر و پسر خاله او بود و الیاس نبی که همراهش بودند، آن چشمه را یافتند و از آبش نوشیدند و عمر جاودان یافتند (گوهرین، ۱۳۷۶، جلد ۱: ۴ - ۳). ابن عربی در فتوحات مکیه گفته است «خداوند خضر و الیاس و عیسی را در زمین زنده نگه داشته است» (قهرمانی‌فرد، ۱۳۸۴: ۵۰).

مرگ دان آن که اتِّفَاقِ امت است کآب حیوانی، نهان در ظلمت است
(مولوی، ۱۳۸۰: ۱۱۰۴/۱)

۳-۲-۴. تمثیل‌های زمینی مرگ اختیاری

۱-۳-۲-۴. گنج

در مثنوی، جسم ویرانه است که محل دفن گنج است: «گنج کمالات روحی نهفته در ریاضت نفس و قطع علائق بدن است. این مرگ را موت اختیاری گویند» (همان: ۴/۷۱۹).

مرگ جو باشی ولی نه از عجز رنج بلک بینی در خراب خانه گنج
پس به دست خویش گیری تیشه‌ای می‌زنی بر خانه بی‌اندیشه‌ای
که حجاب گنج بینی خانه را مانع صد خرمن این یک دانه را
(همان: ۷۱۹/۴)

در حدیث قدسی «قَالَ دَاوُدُ (ع) يَا رَبِّ لِمَاذَا خَلَقْتَ الْخَلْقَ قَالَ كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَاحْبَبْتُ
أَنْ أُعْرِفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِكَيْ أُعْرِفَ» (منارات السائرین به نقل از فروزانفر، ۱۳۸۵: ۱۲۰)
یکی از بهترین راه‌های شناخت گنج حق، مرگ ارادی است و تنها با این مرگ کُنه این
شناخت محقق می‌گردد.

۴-۲-۳-۲. سنگ محک

مولوی گاه مرگ را سنگ محک و آزمایش دانسته است؛ چنان‌که در گذشته با سنگ
محک، زر سره از ناسره تمیز می‌دادند با مرگ، زاهدان مزور و ریایی از کاملان متمایز
می‌شود؛ از این رو، بدون محک مرگ، صالحان راستین چون زر خالص با طالحان مزور
در آمیخته‌اند و معیاری برای تفاوت و تفوق وجود ندارد:

چون محک پنهان شده‌ست از مرد و زن در صف آای قلب و اکنون لاف زن
وقت لاف است، محک چون غایب است می‌برندت از عزیزی دست دست
قلب می‌گوید ز نخوت هر دم ای زر خالص من از تو کی کم
زر همی‌گوید بلی ای خواجه‌اش لیک می‌آید محک آماده باش
(مولوی، ۱۳۸۰: ۴/۴۹۲ - ۴۹۱)

از نظر مولوی، مرگ اعتبار جهان هستی است:

آن یکی می‌گفت خوش بودی جهان گر نبودی پای مرگ اندر میان
آن دگر گفت ار نبودی مرگ هیچ که نیز زید جهان پیچ پیچ
(همان: ۵۴۸۴ - ۴۸۳)

۴-۲-۳-۳. مغز

مولوی در تمثیل زیبای دیگری، مرگ را به شکستن پوست میوه‌هایی نظیر انار و گردو و ... مانند کرده است که با برداشتن پوست، حقیقت درون فاش می‌گردد و این شکستن نه تنها از ارزش آن نمی‌کاهد، بلکه ارج و کمال را هویدا می‌سازد و با شکستن پوست، میوه سالم و دلربای آن مورد استقبال واقع می‌شود:

جوزها بشکست و آن کآن مغز داشت	بعد کشتن روح پاک نغز داشت
شتن و مردن که بر نقش تن است	چون انار و سیب را بشکستن است
آنچه شیرین است آن شد ناردانگ	و آن پوسیده‌ست، نبود غیر بانگ

(همان: ۲۵۱/۱)

۴-۲-۳-۴. تولد دوم

در کتاب عهد جدید از قول حضرت عیسی (ع) از مرگ اختیاری با تعبیر «تولد دوباره» یاد شده است: «لن یلج ملکوت السموات من لم یولد مرتین» کسی که دو بار زاده نشود، به ملکوت آسمان‌ها راه نمی‌یابد (قیصری، ۱۳۸۲: ۳۱۶). مرگ اختیاری سبب می‌شود که انسان چشم به جهان معنا و حقیقت عالم بگشاید و به مقامی فراتر از استدلال‌های عقلی و نقلی دست یابد:

چون دوم بار آدمی‌زاده بزاد پای خود بر فرق علت‌ها نهاد
(مولوی، ۱۳۸۰: ۹۱۱/۳)

در تولد دوم که نتیجه مرگ اختیاری است، مزاج روحانی و خلقی انسان نیز ارتقا می‌یابد به گونه‌ای که دیگر به طعام‌های نفسانی توجه نمی‌کند:

مردن تن در ریاضت زندگی‌ست رنج این تن روح را پایندگی است
(همان: ۸۶۱)

مولوی در مثنوی بارها دنیا را به زهدان مادر و انسان را به جنین تشبیه کرده است؛ مرگ به ویژه مرگ اختیاری، تولد دوم و بیرون رفتن از جایگاه تنگ و تاریک دنیا است:

تن چو مادر طفل جان را حامله مرگ درد زادن است و زلزله
(همان: ۱/۱۰۰۹)

۴-۲-۴. مرگ اختیاری (فنا) و بقاء بالله

هدف اصلی تربیتی مولوی، بقاء بالله است، اما حسب ساختار آدمی که قرین جسم، نفس، اسباب و عقل است، نیل بدان مقصد عالی بر فنا استوار است؛ از این رو، او بر این باور است هر کس به قدر فنایش بقا می یابد. البته هر فنایی منتج به بقا نیست.

مرگ اختیاری را می توان مترادف با یکی از مراتب فنا دانست و آن «جدا شدن از غیر حق، حتی خویشتن خویش است و بقا چیزی جز وحدت با حق و همه او شدن نیست و این همان محور و پایه امور عالم است» (نوروزی و همکاران، ۱۳۹۳: ۷۱).

از بزرگ ترین برکت های مرگ اختیاری (فنا)، نیل به بقاء بالله است؛ زیرا «فنا زمینه ساز بقا است و با زایل شدن صفات بشری (فنا)، صفات خدایی (بقا) روی می آورد» (ناصری، ۱۳۹۵: ۲۳۹). البته نیل به مقام بقا خاص انبیا و اولیای کامل مطلق می دانند.

شرح مرتبه بقا -چنان که در بیت پایانی مذکور است- موجب شکستگی قلم است؛ «زیرا اسرار مراتب و حقایق الهی را نمی توان به بیان آورد و هرچه در لفظ آید سایه ای از حقیقت است نه خود آن» (زمانی، ۱۳۸۶: ۳/۱۱۸۶):

همچنین جویای درگاه خدا	چون خدا آمد شود جوینده لا
گرچه آن وصلت بقا اندر بقاست	لیک ز اول آن بقا اندر فناست
سایه هایی که بود جویای نور	نیست گردد چون کند نورش ظهور
عقل کی ماند چو باشد سرده او	کل شیء هالک الا وجهه
هالک آید پیش وجهش هست و نیست	هستی اندر نیستی خود طرفه ایست
اندرین محضر خردها شد ز دست	چون قلم اینجا رسیده شد، شکست
(همان: ۳/۱۱۸۶ - ۱۱۸۴)	

پیشتر در بخش «تمثیل‌های عرفانی» همین مقاله به برخی از مصادیق یا به بیان بهتر نتایج مرگ اختیاری نظیر: دریای اسرار الهی، جان آسمانی، نور، آب حیات و... اشاره شد. برخی از مبانی دیگر مانند عشق و... در خود نیرویی به سوی بقا دارند. حسب تراوشات کلامی مولانا، برخی از دیگر ویژگی‌های بقاء‌بالله به نیروی مرگ اختیاری (فنا) عبارتند از:

۴-۲-۴-۱. جاودانگی

قشیری به نقل از ابوالقاسم نصرآبادی رهایی از نفس را جاودانگی دانسته است «زندان تو تن توست و نفس توست چون از وی بیرون آمدی به راحت افتادی جاودانه» (قشیری، ۱۳۷۴: ۵۵).

جاودانگی فقط خاص ذات خداوند است؛ از این رو، خلود فقط با وصال حق ممکن است. داستان حضرت آدم و رفتن او از بهشت این نکته را یادآور می‌شود که «عارفان عاشق بر این باورند که راه رسیدن به جاودانگی حقیقی حضور در بهشت نیست بلکه فنای در حضرت حق است» (حاج نوروزی و همکاران، ۱۴۰۲: ۹۱).

آزمودم مرگ من در زندگی است چون رهم زین زندگی پایندگی است
أُقتلونی أقتلونی یا ثقات ان فی قتلی حیأتاً فی حیات
(مولوی، ۱۳۸۰: ۹۸۵/۳ - ۹۸۴)

۴-۲-۴-۲. آزادی

بر اساس روایتی از حضرت رسول (ص) «الدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَ جَنَّةُ الْكَافِرِ» (السیوطی، ۱۹۸۱، جلد ۲: ۱۶)؛ از این رو، «آزادی مقام محویت عاشق از ذات و صفات خود در ذات و صفات معشوقست» (کشاف: ۱۵۵۱ به نقل از گوهرین، ۱۳۷۶، جلد ۱: ۲۴). مولوی دربارهٔ بلال حبشی، صحابی حضرت رسول (ص) گفته است: «آن‌گاه که مرگ بلال فرارسید همسرش فریاد و واویلا سرمی‌داد. بلال به او گفت: زمان واویلا نیست، بلکه زمان شادی است چون به حضرت محمد (ص) و افراد حزبش خواهم پیوست».

چون بلال از ضعف شد همچون هلال رنگ مرگ افتاد بر روی بلال
جفت او دیدش بگفتا و ا حرب پس بلالش گفت: نه نه و ا طرب
تا کنون اندر حَرَب بودم ز زیست تو چه دانی مرگ چون عیش ست و چیست
(مولوی، ۱۳۸۰: ۸۹۸/۳)

مولوی در *فیه ما فیه* نیز همین تعبیر را به کار برده است: «فراخی آن عالم را مشاهده کنی و از این تنگنا خلاصی یابی مثلاً یکی را به چارمیخ مقید کردند او پندارد که آن خوش است و لذت خلاص را فراموش کرد چون از چار میخ برهد بداند که در چه عذاب بود و همچنان طفلان را پرورش و آسایش در گهواره باشد و در آنک دست هایش را بندند الا اگر بالغی را به گهواره مقید کنند عذاب باشد و زندان» (مولوی، ۱۳۹۰: ۱۹۴).

۴-۲-۴. غنیمت الهی

گفت لیکن تا نمردی ای عنود از جناب من نبردی هیچ جود
سَر موتوا قبل موت این بود کز پس مردن غنیمت ها رسود
غیر مردن هیچ فرهنگی دگر در نگیرد با خدای ای حیلہ گر
(مولوی، ۱۳۸۰: ۹۹۱/۶)

۴-۲-۴. نزع روان با خداوند

در مکتب عرفانی مولانا، نوع مرگ برای اجل مسمی و مرگ پیش از مرگ متفاوت است. در موت اجباری، ظاهر و باطن حال یکسانی دارد، اما موت ارادی به ظاهر فانی است و در باطن زنده حقیقی است؛ زیرا گیرنده جان او خداوند است آنان کشته شمشیر شاه عشق اند:

من نه مردارم مرا شه گشته است صورت من شبه مرده گشته است
(همان: ۳۲۱/۴)

مولانا در بیت بالا به حدیث قدسی دیگری در بیان مرگ ارادی گریز زده است: «مَنْ طَلَبَنِي وَجَدَنِي وَ مَنْ وَجَدَنِي عَرَفَنِي وَ مَنْ عَرَفَنِي أَحَبَّنِي وَ مَنْ أَحَبَّنِي عَشِقَنِي وَ مَنْ عَشِقَنِي عَشِقْتُهُ وَ مَنْ عَشِقْتُهُ قَتَلْتُهُ وَ مَنْ قَتَلْتُهُ فَعَلَيْ دِيْتُهُ وَ مَنْ عَلَيَّ دِيْتُهُ فَأَنَا دِيْتُهُ» (طیب، ۱۳۸۱: ۱۱۶). در این حدیث قدسی، مقام مرگ ارادی در کنار دیگر مراتب سلوک: طلب، معرفت، عشق (مراتب عشق: محبت و ...) و ... مشهود است.

۴-۲-۴-۵. آمن از عذاب

رابطه عذاب و عمل فراتر از رابطه علی معلولی است. بارها در قرآن آمده است: ﴿بِمَا قَدَّمْتُمْ أُيَدِيكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ﴾؛^۱ زیرا رابطه انسان با خداوند رابطه معشوقی و عاشق است و لطف و رحمت خداوند پیوسته امتداد دارد:

مرده گردم خویش بسپارم به آب مرگ پیش از مرگ امن است از عذاب
(مولوی، ۱۳۸۰: ۶۵۷/۴)

۴-۲-۴-۶. منافی نابودی

مولانا با صراحت بیان می‌دارد که منظور او از مرگ اختیاری، مرگ به معنی عدم نیست:

نه چنان مرگی که در گوری روی مرگ تبدلی که در نوری روی
(همان: ۲۳۱/۶)

«ممکن است کسی خیال کند که مراد او از مرگ، انهدام جسم و تلاشی کالبد عنصری است، پس می‌فرماید: منظورم از مرگ، آن مرگی نیست که بمیری و در گور دفن شوی؛ بلکه منظورم از مرگ، تحول روحی و قدم نهادن به عالمی نورانی است» (زمانی، ۱۳۸۶: ۲۳۱/۶).

مولانا مرگ اختیاری را حیات حقیقی در لباس مرگ می‌داند و حیات ظاهری را مرگی در لباس حیات عنوان می‌کند:

۱. سورة انفال، آیه ۵۱ و سورة آل عمران، آیه ۱۸۲

این حیاتی خفیه در نقش ممات و آن مماتی خفیه در قشر حیات
می‌نماید نور نار و نار نور ورنه دنیا کی بدی دار الغرور
(مولوی، ۱۳۸۰: ۵/۱۱۲۲)

۴-۲-۴-۷. مایه تکامل

رشد نتیجه تحول است لذا تحول از اصول لاینفک زندگی است. مقام کنونی انسان بازخوردی از این تبدیل‌هاست و مراتب مختلفی دارد: تبدیل جسم، تحول مکان زندگی و مولانا مرگ را کوچ از مکانی ادنی به مقامی اعلی می‌داند به گونه‌ای که انسان با مرگ از مرتبه‌ی خاکی به نامی سپس حیوانی و آن‌گاه انسانی نائل شده‌است لذا تکامل آدمی در مرگ است. با مرگ، مراتب دیگری از کمال محقق است. حتی مراتب فنا و لقای حق در مرگ نهفته است:

از جمادی مردم و نامی شدم	وز نما مردم به حیوان بر زدم
مردم از حیوانی و آدم شدم	پس چه ترسم کی ز مردن کم شدم
حمله دیگر بمیرم از بشر	تا برآرم از ملایک پرو سر
وز ملک هم بایدم جستن ز جوی	کُلَّ شَیْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ
بار دیگر از ملک قربان شوم	آن چه اندر وهم ناید آن شوم

((همان: ۱۰۰۳/۳ - ۱۰۰۲))

همان‌گونه که جسم در تبدیل است روح هم نیازمند تکامل است. شاید تحول جسم با هدف تعالی روح باشد:

تو از آن روزی که در هست آمده‌ی	آتشی یا باد یا خاکی بدی
گر بر آن حالت تو را بودی بقا	کی رسیدی مر تو را این ارتقا
از مبدل هستی اول نماند	هستی‌ای بهتر به جای آن نشان

((همان: ۲۳۶/۵))

مولوی هر جهدی را مترتب به کمال نمی‌داند؛ در صورتی که تکامل پس از قطع مراحل سلوک عرفانی به معرفت منجر گردد، مطلوب دانسته‌است؛ از این رو، او با تمثیل نربان و بامی که برای نیل به آن طی صد پله لازم است با سپردن ۹۸ پله نمی‌توان بام را دریافت و به نتیجه مطلوب رسید. همچنین اگر دلوی که دارای طناب بسیار بلندی است، اما تا رسیدن به آب یک متر کوتاه باشد نامحرم باقی خواهد ماند:

جان بسی‌کندی و اندر پرده‌ای	ز آن‌که مردن اصل بُد ناورده‌ای
تا نمیری نیست جان‌کندن تمام	بی‌کمال نردبان نایی به بام
چون ز صد پایه دو پایه کم بود	بام را کوشنده نامحرم بود
چون رسن یک‌گز ز صد‌گز کم بود	آب اندر دلو از چه کی رود

(همان: ۲۲۷/۶ - ۲۲۶)

۴-۲-۵. ترکیبات بدیع و پارادوکسی

۴-۲-۵-۱. برگ

شمس‌الدین محمد بلخی گاهی برای مفهوم موت ارادی تعبیر برگ به کار برده است چنان‌که در بیت زیر «مراد از برگ، مرگ عارفانه یا مرگ اختیاری است که سالک را غنی می‌سازد» (حسینی‌کازرونی و عبدی‌کوند، ۱۳۹۱: ۲۱).

از چه نام برگ را کردی تو مرگ جادوی بین که نمودت مرگ برگ
(مولوی، ۱۳۸۰: ۳۹۸/۳)

۴-۲-۵-۲. مرگ بی‌مرگی

عرفا گاهی واژگان را در بیان مضامین و مفاهیم، نارسا و زبون می‌یابند؛ چنان‌که مولانا در داستان پیر چنگی از واژگان به ستوه آمده درک معنی را از مخاطب طلب می‌کند:

جست و جویی از ورای جست و جو من نمی دانم تو می دانی بگو
(همان: ۶۷۰/۱)

بنابراین، خلاف آمد عادت، راهی برای رونق معانی مغلق و کاستن غلیان درون و رهایی انسان از غفلت‌های معهود است. مولانا در ترکیب پارادوکسی مرگ بی مرگی، ارتزاق معنوی و زندگی جاودان تبیین نموده است. او معتقد است: «عالی ترین نعمت و برگ و نوا برای ما، دست شستن از همه وابستگی‌ها و تعلقات عالم مادی است» (زمانی، ۱۳۸۶، جلد ۱: ۷۴۷).

مرگ بی مرگی بود ما را حلال برگ بی برگی بود ما را نوال
(مولوی، ۱۳۸۰: ۱۱۰۹/۱)

البته مولوی در بیت بعد «مرگ بی مرگی را به کمال تفسیر کرده است:

ظاهرش مرگ به باطن زندگی ظاهرش ابتر نهان پابندگی
(همان)

۴-۲-۵-۳. برگ بی برگی

وحیدیان کامیار در این باره می گوید: «آنچه زبان خبر را به زبان ادب تبدیل می کند آشنایی زدایی و ایجاد غرابت است و به نظر می رسد که متناقض نما بیش از هر شگردی، شگفت انگیز و غریب باشد؛ زیرا خلاف عقل، عرف یا عادت به نظر می رسد» (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۴: ۲۸۲). مولوی برای تبیین متناقض نمای «فنا و بقا» از ترکیب مشابه برگ بی برگی استفاده کرده است. برگ بی برگی یا موت ارادی، لقمه آماده یا به عبارت بهتر، توشه ذخیره ای است که سعادت و رستگاری به دنبال خواهد داشت:

مرگ بی مرگی بود ما را حلال برگ بی برگی بود ما را نوال
(مولوی، ۱۳۸۰: ۱۱۰۹/۱)

از کجا جوییم علم از ترک علم از کجا جوییم سلم از ترک سلم
از کجا جوییم هست از ترک هست از کجا جوییم سبب از ترک دست
(همان: ۲۵۵/۶ - ۲۵۴)

۶. بحث و نتیجه‌گیری

یکی از دغدغه‌ها و معماهای ذهنی و روحی انسان، مرگ است. در آثار ادبی، فلسفی، هنری و... همچنین فرهنگ‌های مختلف، تلقی خاصی از آن شده است. عرفا و صوفیه اسلامی برای مرگ مراتب مختلفی برشمرده‌اند و آن را آغاز یک زندگی نو دانسته که وصال معشوق ازلی خود را محقق می‌سازد.

مولانا از جمله شاعرانی است که به کرات بدین موضوع پرداخته است. او معتقد به دو نوع مرگ است: اجباری و اختیاری. مرگ اختیاری همان جدایی از تعلقات دنیوی و کشتن نفس اماره است که حیات واقعی و تکامل و نجات در آن نهفته است و نه تنها از مرگ نمی‌گریزد، بلکه مشتاقانه و با یقین به سمت آن در حرکت است. این واکنش در آثار او به‌ویژه مثنوی مشهود است و کمتر شاعری چون او مرگ‌ستا می‌توان یافت؛ از این رو، نگاهش به مرگ، عرفانی است. نخستین نکته مشهود در بررسی مرگ‌اندیشی او، تأثیرپذیری از آموزه‌های دینی است او با تأثیر از آیات: ﴿تَوْبُوا إِلَىٰ بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ﴾^۱ و... و احادیثی مانند: «حَاسِبُوا أَعْمَالَكُمْ قَبْلَ أَنْ تُحَاسَبُوا وَ زِنُوا أَنْفُسَكُمْ قَبْلَ أَنْ تُوزَنُوا وَ مَوْتُوْا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا» (المنهج القوی، جلد ۴: ۳۱۳ به نقل از فروزانفر، ۱۳۸۵: ۳۷۰) مبانی مرگ اختیاری به منظور درک بهتر مخاطب در قالب تمثیل‌های متنوع و ظریف بیان داشته است.

مولوی، گاه در قالب داستان‌هایی نظیر: هدیه بردن عرب سبوی آب برای امیرالمؤمنین، حکایت صدر جهان، قصه آن آب‌گیر و صیادان و آن سه ماهی به صورت مستقیم به مرگ اختیاری اشاره کرده و گاه به شخصیت‌هایی مانند پیامبر اسلام (ص)، حضرت علی (ع) و منصور حلاج به عنوان الگوی موت ارادی تمسک جسته است. همچنین در مثنوی به

۱. سورة بقره، آیه ۵۴

صورت غیرمستقیم از مرگ اختیاری با عنوان نور، آب حیات، گنج، زر و هدیه الهی، غنیمت الهی، دریای اسرار الهی، عشق، جان آسمانی، جاودانگی، فقر و فنا فی الله و سنگ محک یاد شده است.

مولوی برکات این مرگ را آمن از عذاب، آزادی و نزع روان با خداوند دانسته، آن را چون مغز در برابر پوست به تصویر کشیده است و با ترکیبات پارادوکسی مانند مرگ بی مرگی، برگ بی برگگی و... تلاش کرده به خواننده ثابت کند موت ارادی، منافی نابودی، مایه تکامل و دری به سوی رهایی است.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Malek Shoaee

<https://orcid.org/0000-0001-8176-1327>

Seyed Reza Mousavinia

<https://orcid.org/0009-0000-3065-0213>

Soraya Lorestani

<https://orcid.org/0009-0001-4416-4299>

Abdoli

منابع

- قرآن مجید. (۱۹۹۴). ترجمه حسین انصاریان، قم: انتشارات طرفه
- نهج البلاغه. (۱۳۸۳). ترجمه محمد دشتی، قم: انتشارات مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین.
- ابن بابویه، ابو جعفر محمد بن علی. (۱۳۷۶). *امالی شیخ صدوق*. ترجمه محمدباقر کمره‌ای. تهران: انتشارات کتابچی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). *لسان العرب*، بیروت: دار الفكر للطباعة و النشر و التوزیع.
- افلاکی، شمس‌الدین احمد. (۱۳۶۲). *مناقب العارفین*. تصحیح و حواشی تحسین یازیجی. تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- آقاحسینی، حسین و معینی‌فرد، زهرا. (۱۳۸۹). *بررسی بینامتنی تصویر در غزلیات شمس*. *دوفصلنامه پژوهش‌های ادب عرفانی*، ۴ (۳)، ۲۸ - ۱.

حاج نوروزی، ندا و حسنی جلیلیان، محمدرضا و حسینی، سیدمحسن. (۱۴۰۲). تجلی عناصر اسطوره جاودانگی و چاره مرگ در متون نثر عارفانه. فصلنامه عرفان اسلامی، ۷۷ (۲۰)، ۹۸ -

۸۱

حسینی تهرانی، محمدحسین. (۱۳۸۹). رساله لباب اللباب در سیر و سلوک اولی الالباب. قم: مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).
حسینی کازرونی، سیداحمد و عبدی مکوند، اسماعیل. (۱۳۹۱). بررسی مرگ اختیاری یا تولدی دیگر در شعر تعلیمی مولانا. فصلنامه تحقیقات تمثیلی در زبان و ادب فارسی، ۴ (۱۳)، ۳۰ - ۱۱.

دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
رازی، نجم الدین. (۱۳۷۹). مرصاد العباد، تصحیح محمدامین ریاحی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

رودگر، محمدجواد. (۱۳۸۶). مرگ اختیاری. نشریه قبسات، ۱۲، ۱۳۰ - ۱۰۷.
زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۸). سرنی. ۲ جلد. تهران: انتشارات علمی.
سبزواری، ملاهادی. (۱۳۷۷). دیوان اسرار. به اهتمام سیدحسن امین. تهران: انتشارات فرهنگی هنری مه.
سلطان ولد، محمد بن محمد. (۱۳۷۶). ولدنامه. تصحیح جلال الدین همایی. به اهتمام مهدخت بانو همایی. تهران: مؤسسه نشر هما.

السیوطی، جلال الدین. (۱۹۸۱). الجامع الصغیر. بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
صادقی حسن آبادی، مجید و عروجی راضیه. (۱۳۹۰). انسان و تولد معنوی، نشریه انسان پژوهی دینی، ۸ (۲۵)، ۹۷ - ۵۹.

طیب، مهدی. (۱۳۸۱). مصباح الهدی در نگرش و روش عرفانی اهل محبت و ولاء. تهران: انتشارات سفینه.

عطایی، تهمینه. (۱۳۸۶). تقابل مرگ و زندگی در مثنوی. مجله مطالعات عرفانی کاشان، ۵، ۱۱۸ - ۹۸.

فروزانفر، بدیع الزمان. (۱۳۸۵). احادیث و قصص مثنوی. تنظیم حسین داودی. تهران: انتشارات امیرکبیر.

- قشیری، عبدالکریم. (۱۳۷۴). ترجمه رساله قشیری. به کوشش بدیع الزمان فروزانفر، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- قهرمانی فرد، طاهره. (۱۳۸۴). خضر و جاودانگی در ادبیات، نشر دانش، ۱۱۱، ۱۲ - ۴.
- قیصری، داود بن محمود. (۱۳۸۲). شرح فصوص الحکم. با تحقیق حسن حسن‌زاده آملی. قم: انتشارات بوستان کتاب (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).
- گوهرین، سیدصادق. (۱۳۷۶). شرح اصطلاحات تصوف. جلد ۱ تا ۴. تهران: انتشارات زوار.
- لاهیجی، محمد. (۱۳۷۴). مفاتیح الاعجاز فی شرح گلشن راز. با مقدمه کیوان سمیعی. تهران: انتشارات سعدی.
- مولوی، جلال‌الدین. (۱۳۸۶). کلیات شمس. تصحیح بدیع الزمان فروزانفر. تهران: انتشارات انجمن صدای معاصر.
- _____. (۱۳۷۲). مثنوی معنوی. مقدمه تصحیح تعلیقات و فهرست‌ها محمد استعلامی. تهران: بی‌تا.
- _____. (۱۳۸۰). فیه ما فیه. تصحیح کریم زمانی. تهران: انتشارات معین.
- ناصری، ناصر. (۱۳۹۵). جلوه‌های بسط (عوامل صعود به عوالم ملکوت) در مثنوی مولانا، نشریه عرفان اسلامی، ۱۳ (۴۹)، ۲۴۲ - ۲۱۷.
- نسفی، عزیزالدین. (۱۳۷۹). انسان کامل. تهران: انتشارات طهوری.
- نوروزی، رضاعلی و نصرافیهانی، محمدرضا و داوری دولت‌آبادی، فاطمه. (۱۳۹۳). اهداف تربیت عرفانی در نگاه مولانا با تأکید بر انسان‌شناسی، نشریه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۲ (۲۳)، ۷۸ - ۵۷.
- وحیدیان کامیار، تقی. (۱۳۷۴). متناقض‌نما در ادبیات. نشریه زبان و ادبیات دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، ۲۸ (۳ و ۴)، ۲۹۴ - ۲۷۱.
- همایی، جلال‌الدین. (۱۳۸۵). مولوی‌نامه (مولوی چه می‌گوید؟). تهران: انتشارات هما.

References

- Ebn Babawayh, A, (1996), *Amali Sheikh Saduq*, translated by Mohammad Baqir al-Kamara'i, Tehran: Ketabchi Publications. [In Persian]
- Ebne Manzur, M, (1996), *Lesan al-Arab*, Beirut: Dar al-Fekr Ieltabaeh va Alnashr ve Atavzi'. [In Persian]

- Aflaki, S, (1982), *Manaqib al-Arefin*, corrected and annotated by Tahseen Yaziji, Tehran: Donyayah Ketab Publications. [In Persian]
- Aghahosseini, H and Moeini Fard, Z, (2010), “*Intertextual Study of the Image of the Sea in the Sonnets of Shams*,” Researches on Mystical Literature, Volume 4, Issue 3, Serial Number 3, pp. 28-1. [In Persian]
- Hajnuruzi, N and Hasani Jalilian, M and Hoseini, S, (2023), “*Manifestation of Elements of the Myth of Immortality and the Solution to Death in Mystical Prose Texts*,” Islamic Mysticism Quarterly, Issue 77, Volume 20, pp. 98-81. [In Persian]
- Hosaini Tehrani, M, (2000), *resaleh lebab olalbab dar sir vo selok olovlbab*, Qom: Bostan Ketab Institute (printing and publishing center of the Islamic Propaganda Office of Qom Seminary). [In Persian]
- Hosaini Kazeruni, S and Abdi Makvand, E, (2012), “*A Study of Voluntary Death or Another Birth in Rumi’s Didactic Poetry*”, Allegorical Research in Persian Language and Literature, Volume 4, Number 13, pp. 30-11. [In Persian]
- Dehkhoda, A, (1998) *loghatnameh*, Tehran: Tehran University Press Publications. [In Persian]
- Razi, N, (1999), *Mersad al-Ebad*, edited by Mohammad Amin Riahi, Tehran: Elmi Va Farhangi Publications. [In Persian]
- Rodgar, M, (2007), “*Voluntary Death*”, Qebsat, Year 12, pp. 130-107. [In Persian]
- Zarinkob, A, (1989), *Serre Nay*, 2 vols., Tehran: Elmi Publications. [In Persian]
- Sabzevari, M, (1998), *Divane Asrar*, edited by Seyyed Hasan Amin, Tehran: Farhangi Honari Mah Publications. [In Persian]
- Soltan Velad, M, (1997), *Veladnameh*, edited by Jalal al-Din Homaei, edited by Mahdakhthbanu Homaei, Tehran: Homa Publishing Institute. [In Persian]
- Al-Soyuti, J, (1981), *Al-Jami’ al-Saghir*, Beirut: Dar al-Fekr leltabaeh va Alnashr ve Atavzi'. [In Persian]
- Sadeghi Hasanabadi, M and Oroji R, (2011), “*Man and Spiritual Birth*”, Religious Anthropology, Year 8, No. 25, pp. 97-59. [In Persian]

- Tayyeb, M, (2002), *Mesbah al-Hoda in the mystical attitude and method of the people of love and devotion*, Tehran: Safineh Publications. [In Persian]
- Ata'i, T, (2007), "*The Contrast of Death and Life in the Mathnavi*", Kashan Mystical Studies, No. 5, pp. 118-98. [In Persian]
- Forozanfar, B, (2006), *Aahadiths Va ghesase masnavi*, edited by Hoseine Davoudi, Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- The Holy Quran (2015) Translated by Hossein Ansarian, Qom: Torfeh Publications.
- Qoshairi, A, (1995), *Translation of Qoshiri's treatise, with the help of Badi' al-Zamane Forozanfar*, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Ghahramanifard, T, (2005), "*Khidr and Immortality in Literature*", Danesh Publishing, No. 111, pp. 12-4. [In Persian]
- Qaisari, D, (2003), *Explanation of Fusūs al-Hekam*, researched by Hasan Hasanzadeh Aamoli, Qom: Bostan Kitab (Islamic Propaganda Office Publications of Qom Seminary). [In Persian]
- Guharin, S, (1997), *Explanation of Sufi Terms*, Volumes 1 to 4, Tehran: Zavar. [In Persian]
- Lahiji, M, (1995), *Mafatih al-Aa'jaz fi Sharhe Golshan-e-Raz*, with an introduction by Kiyvane Sami'i, Tehran: Sa'di Publications. [In Persian]
- Mulavi, J, (2007), *koleyat Shams*, edited by Badi' al-Zamane Foruzanfar, Tehran: Contemporary Voice Association (anjomane sedaye mo'aser). [In Persian]
- , (1993), *masnavi ma'navi*, Introduction, Correction, Notes, and Lists by Mohammad este'lami, Tehran: Bitā Publications. [In Persian]
- , (1991), *Fihe Ma Fih*, Correction by Karim Zamani, Tehran: Mo'in Publications. [In Persian]
- Naseri, N, (1996), "*The Effects of Expansion (Factors of Ascension to the Worlds of Heaven) in Rumi's Mathnawi*", Islamic Mysticism Journal, Year 13, No. 49, pp. 242-217). [In Persian]
- Nasafi, E, (1999), *The Perfect Man*, Tehran: Tahuri Publications. [In Persian]
- Nuruzi, R and Nasr-e-Esfahani, M and Davari-D, Fatemeh, (2014) "*Goals of Mystical Education in the View of Rumi with Emphasis on*

- Anthropology*”, *Journal of Research on Islamic Education Issues*”, Volume 22, Issue 23, pp. 78-57). [In Persian]
- Nahj al-Balaghah*, (2004), translated by Mohammad Dashti, Qom: Amir al-Mu'minin Cultural Research Institute Publications. [In Persian]
- Vahideyan Kamyar, T, (1995), “*Paradoxical in Literature*”, *Journal of Language and Literature*, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Year 28, Issue 3 and 4, pp. 294-271). [In Persian]
- Homaei, J, (2006), *Mulainamah (What does Mowla say?)* Tehran: Homa Publications. [In Persian]

استناد به این مقاله: شعاعی، مالک، موسوی‌نیا، سید رضا، لرستانی عبدلی، ثریا. (۱۴۰۴). تمثیل مرگ اختیاری در مثنوی مولوی، عرفان‌پژوهی در ادبیات، (۷)، ۴، ۱۴۹-۱۸۸.

Doi: 10.22054/msil.2025.82538.1152

Mysticism in Persian Literature is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.